

RENDSZERVÁLTÁS ÉS EMLÉKEZET

ALBRECHT GÖSCHEL

Nyugat és Kelet feszültségei Mentalitáskutatás egy „kultúra-, elbeszélés-, és emlékezetközösségben”¹, a Német Szövetségi Köztársaság új szövetségi államaiban *

I. Bevezetés

Jelen cikk alapjául a Deutsches Institut für Urbanistik [Német Urbanisztikai Intézet] kutatási programja szolgál, mely annak vizsgálatát tűzte ki célul, hogy miképp változtak meg Németország új szövetségi államaiban 1990 után a kultúráról alkotott képzetek és fogalmak. E kutatási cél, megfogalmazóinak szándéka szerint azt a nyolcvanas évek végén a „rég” Szövetségi Köztársaságban kezdett vizsgálódást folytatja, mely annak feltárására irányult, hogyan alakultak át a kultúrával kapcsolatos fogalmak az egymást követő generációkban.² A késő húszas évek úgynevezett szkeptikus³, más néven „légvédelmi kiegészítő szolgálatos” nemzedékétől a negyvenes években születetteken át (mely a 'hatvannyolcasok' nemzedékeként vonult be a Szövetségi Köztársaság történetébe⁴) az ötvenes években születettek generációjáig (ők a hetvenes években kezdték nyomatékosan artikulálni az általuk követendőnek tartott kulturális mintákat⁵) tartó fejlődés egy sor kultúrafelfogást eredményezett. E fejlődés nem írható le az értékváltás klasszikus tétele segítségével⁶ 'individualizálódásként', vagy az „önmegvalósítás értékeinek” folytonos érvényre juttatásaként, hanem – a generációk közti versengésnek és a gazdasági változásoknak köszönhetően – mindig sajátos önértelmezésekhez és kulturális képzetekhez vezetett. Végül pedig tömören összefoglalva a következő megkülönböztetéseket tehetjük: a húszas

---

* A tanulmány eredetileg *Mentalitätsforschung in einer „Kultur-, Erzähl und Erinnerungsgemeinschaft”* címmel jelent meg. A tanulmányt kissé lerövidítettük és megszerkesztettük.

évek végi nemzedék orientációját az értékfogalmak, a negyvenes években születettéket az információ és az elemzés, az ötvenes évekeit a kommunikáció, a hatvanas években születettéket pedig a megkülönböztetés és az esztétizálás határozta meg.⁷ (Ezzel igazolódott az egyik munkahipotézisünk, mely szerint Bourdieu megkülönböztetés-elmélete⁸ nemcsak egy meghatározott időpontban adott osztály- és egyenlőtlenségstruktúrákra, hanem a kulturális és társadalmi fejlődés folyamataira is alkalmazható.)

Az új német szövetségi államokra vonatkozó vizsgálódást illetően azt a kérdést kell föltennünk, hogy kimutathatók-e az NDK-ban is a kulturális dinamikának az előbbihez hasonló mechanizmusai, és ha igen, milyen kultúrafelfogásokat kaphatnánk belőle eredményként. Néhány újabb kutatás szerint az NDK-ban is sajátos profilja volt az egyes generációknak, melyet a nemzedékek versengése és a megkülönböztetés iránti igény rajzolt ki; e profilok átfogó önértelmezésekhez vezettek abban az értelemben, hogy e generációk különböző kultúrafelfogásokat képviseltek, még ha esetleg másképp is kell megválasztanunk a generációkat elhatároló szempontokat, mint Nyugaton.⁹ Más kutatók szerint épp ellenkezőleg, a fejlődés az NDK-ban „jegelődött”¹⁰, s csak mára robbantak ki a szükséges konfliktusok. Bármiképp álljon is a dolog, olyan beállítódásokra és értékelésekre vonatkozó önértelmezések és -tematizálások után kutatunk az új szövetségi államok népességében, melyek a szűkebb értelemben vett kultúrával, azaz a művészettel vagy kulturális intézményekkel kapcsolatos megállapításokon a kereslet/szükséglet tanulmányozásának céljával lépnek túl. Ez a kutatási terv módszertanilag nyílt, élettörténeti interjúkra támaszkodik, melyeket kizárólag kvalitatív szövegelemzéssel értékelünk ki.

A program jelenlegi stádiumában (1995 vége) sajnos még nem tudunk az egyes generációs rétegekről, 'tipikus' kultúrafelfogásokról megállapításokat tenni. Csak az első próbainterjúkból adódó benyomásainkat adhatjuk vissza, ezeket hozhatjuk összefüggésbe a hipotézisekkel, melyek mostanáig irányították a vizsgálódást.

II. „Tárgyasult” élettörténetek: az „áldozatok” emlékezete

Abból, ahogyan eddigi beszélgetőpartnereink bemutatták magukat, az elbeszélők „tárgykaraktere” domborodott ki, vagyis az, hogy tárgynak tekintik magukat: nem úgy idézik föl élettörténetük döntő fordulatait, mint

saját döntéseket, hanem külső adottságként, kényszerként, amelyek bekövetkeztét nem befolyásolták, sőt nem is befolyásolhatták, s amelyek helyenként egyenesen átláthatatlanok is voltak számukra. Ez az első benyomás megerősíti az NDK népszerűségének mentalitására vonatkozó NDK-beli szociológusok tételét¹¹, jelesül, hogy a hajdani NDK-állampolgárok meghatározó módon tárgyként, sőt áldozatként értelmezték saját személyüket, és ennek megfelelően formálták élettörténetüket is. Teljesen plauzibilisnek számít ez a tétel egy olyan társadalomban, melyben számtalan, s mindenkéltől az összes lényegi, az élettörténetet is meghatározó döntés az apparátusok és intézmények kezében volt. Manapság gyakran esik szó arról, hogy az egyesítés feltételei sem korrigálták, hanem épp ellenkezőleg, csak tovább erősítették ezt az önészlelést. Mindazonáltal az mégis meglepő lehet, hogy alig van eltérés a korcsoportok között abban, ahogy egyes személyek magukat tárgyként, áldozatként élik meg. Ennek okát abban látjuk, hogy az NDK szocialista programjával szemben, mely szerint minden polgárnak, de legalábbis az uralkodó osztálynak történelme szubjektumává kell válnia, a tervgazdaság és a „nevelésdiktatúra” valamiféle olyan tárgy tudatot rögzített, mely másutt a korakapitalizmus korában jellemezte a munkásosztályt. A marxista elmélet vulgarizált tétele – nevezetesen hogy az objektív feltételek határozzák meg az emberek tudatát – csak tovább erősíthette ezt az önészlelést. Hogy a marxizmus nyomot hagyott az élettörténeteken, azt más interjúk is közvetlenül alátámasztják.¹²

Az egykori NDK-állampolgárokkal készített interjúkban saját személyük eltárgyasítására is több jelet találtunk. Azt például, hogy mi értékes számukra, nem személyes ítélet alapján döntötték el, hanem mint objektíve fontosat tartották értékesnek. Ízlésítételek föl sem vetődtek. Helyükbe, például műalkotások megítélésakor, az egyes személyek vagy művek általános és elfogadott jelentőségére vonatkozó reflexiók léptek. Hasonlóan emlékeztek az NDK történetének fontos dátumaira is. Hogy ezek mit jelentettek számukra, attól függött, hogy milyen helyi értéke volt/van az eseménynek az NDK „objektív” történelmében.

A tárgyiasítási tendenciának látszik az a hajlam is megfelelni, hogy saját személyükről beszélvén igyekeznek elkerülni az „én”, vagyis az egyes első személy használatát, s inkább „az ember”-ről beszélnek. Az összes eddig kifagगतott interjúalany az első néhány órát messzemenően az „én” szó használata nélkül küzdötte végig, s csak nagyon sokára, és állandóan a rájuk,

mint individuumokra irányuló kérdéseinkkel szembesülve jutottak el ehhez a szóhoz.

Az interjúkban a feltételeket döntően megszabó, az egyes embert tárggyá tevő intézményként egyfelől a család jelenik meg, másfelől pedig – különböző formáiban, „társadalmi” és igazgatási szervezetként – az állam. Ezzel ugyanakkor az NDK „objektív” struktúrájára vonatkozó láttelekek is megerősítést nyernek az egyéni önészlelés szintjén; jelen esetben az úgynevezett köztes struktúrák, tehát például az autonóm ifjúsági kultúra hiánya (az egykorúak önmaguk meghatározta csoportjaival [peer group]), legalább a nyolcvanas évek közepéig¹³. Beszélgetőpartnereink fiatalokként elsődlegesen olyan intézményekhez és szervezetekhez tartoztak, amelyek formáját emiatt különösen a felnőttek világa szabta meg, s ennél fogva inkább a kulturális hagyomány megőrzésére, mintsem újításra, s főleg nem konfliktusra törekedtek. Ez a feltétel Nyugaton is érvényesült egészen a hatvanas évek kezdetéig¹⁴, ám a késő ötvenes, és mindenekelőtt a hatvanas évek ifjúsági mozgalmainak kibontakozásától kezdve egyre jobban veszített jelentőségéből. Az NDK-nak a hivatalos önértelmezés szerint haladásra és újításra berendezkedett társadalmi ilyen módon mozdulatlan, haladás- és újításellenesnek bizonyult, nem elitjeinek előregedése, nem is valamiféle rá kényszerített gazdaságpolitika, hanem saját struktúrái miatt. A kulturális újításnak, amely Nyugaton a legfontosabb művészi törekvés, és a mindennapok kultúráját is megszabja, úgy látszik, az NDK egyetlen nemzedékében sincs elsődleges helyi értéke.

Szembeszökők azok a rétegspecifikus különbségek is, melyek az interjúkban kifejezésre jutnak. Így például mindazoknak, akik felemelkedtek a munkásságból, az állam „objektumából” és egyfajta polgári középréteghez tartoztak (mely mindenekelőtt egyházi körökben maradt fenn), azt kellett tapasztalniuk, hogy tartósan megbélyegezte őket családi háttérük. Különösen radikális szocialista álláspontra hajlamosak a „kétszeresen hontalanok”, tehát azok, akik a munkásságból a vezető káderek közé emelkedve – a társadalmi és területi mobilitás révén (pl. a keleti vidékekről, vagy a határterületekről elvándorlók) – elvesztették lokális értelemben vett hazájukat is. Ez a jelenség is kézenfekvőnek látszik, bár a radikalizálódásban mind az értelemkeresés, a szellemi és érzelmi pót-haza keresése (melyre a szocializmus utópiakonstrukciójában is ígéretet tett¹⁵), mind a hálából fakadó kötődés tükröződik, mellyel a felemelkedők hitük szerint adósaik voltak államuknak.¹⁶

A beszélgetések során olyan vélemények, belátások és értékelések is megfogalmazódtak, melyek nem magyarázhatók ilyen egyszerűen az NDK-ra jellemző struktúrákkal. Sok interjúalanyunk arról tudósított, hogy már igen korán, a nyolcvanas évek elejétől kezdve elkerülhetetlennek tartotta az NDK összeomlását; s úgymond megsejtette, vagy belátta az emberi fáradás hiábavalóságát, mégis lehetetlen volt búcsút intenie a múltnak. Kialakult az „emberi törekvések hiábavalóságának” légköre. A szocializmus modelljén való továbbmunkálkodás kötelezettsége tehát e kötelezettség hiábavalóságának fölismerése ellenére érvényben maradt. Különösen érzékenyen és nyomatékosan fogalmazzák meg ezt az ellentmondást az imént említett „radikális” felemelkedők: szemükben szinte külön alakot ölt a hiábavalóság. Ezt a „fejedelem fölvilágosításának” értelmetlenségében, vagyis abban a teljességgel hatástalan próbálkozásban élték meg, hogy a vezető kádereket szembesítsék az NDK realitásával, vagy „ézszerű” döntésekre bírják őket, miközben „alulról” úgy gondolták, hogy ezek a döntések vagy tanácsok nem ellentétesek a szocializmus elveivel, hanem egyenesen a legteljesebb összhangban vannak velük.

Az élettörténeteknek ebben az állandó elemében olyan ellentmondás nyilvánul meg, melynek valódi jelentősége csak a szocializmus tanításából érthető meg: a szocializmus radikális pozíciót elfoglaló híve számára az élcsapat-párt elképzelésének szellemében úgy kellett megjelennie a politikai elitnek, tehát a párt- és állami vezetőknek, mint akik a bölcsességet és a távolba látást testesítik meg. A szocializmus hierarchia-elve abból indul ki, hogy a csúcson mintegy természetfölötti módon koncentrálódik a politikai, az intellektuális, a tudományos és az erkölcsi kompetencia, hogy ezek az elitek „mindent látnak”, még akkor is, ha az „alulról” nem is vehető észre. Ez a hierarchia-modell ellentétes azzal, ahogyan a népszerűséget Nyugaton értik: ott a népszerű személyiséget, tehát a vezető politikust is, mindenki látja, ő maga azonban valójában senkit sem észlel.¹⁷ Az NDK-elit fölvilágosítását célzó hiábavaló fáradozás a szocializmus meggyőződéses hívei számára nem annyit jelentett csupán, hogy bepillanthattak minden politikai apparátus elkerülhetetlen fogyatékosságaiba, hanem elveik és normáik mély kudarca is nyilvánvalóvá vált. Ennélfogva az interjúkban meglepően nagy teret kap e folyamat, hiszen nem relativizálható, vagyis nem intézhető el egy odavetett utalással a politikai vezetés alkalmatlanságáról, vagy arról, hogy a hatalmon levők, mint személyek, túl magas követelményekkel találták szembe magukat.

Az NDK bukásában a „fejedelem felvilágosításának” sikertelenségéből fakadó kudarcérzés, mely felvilágosítás már, mint olyan, ellentmondott a mindent látó, mindenről gondoskodó vezérről alkotott képzeteknek, az utat tévesztés, a morális megtévesztettség benyomásával fonódik össze. A történelem effajta értelmezése nem azt sugallta beszélgetőpartnereink számára, hogy saját hibáikra reflektáljanak – például arra, hogy egy gondoskodó vezérben, egyáltalán, valamilyen vezetésben így megbíztak – hanem újra csak az áldozatérzést erősítette.¹⁸

A politikai rendszer „észre” térítésére irányuló próbálkozások során a felvilágosítók a tudósítások szerint olykor egészen önmaguk teljes kizsige-reléséig, az egészségüket veszélyeztető erőfeszítésig, az áldozatkészség leg-végű határáig elmentek. Hihetőnek látszik, hogy a szocializmus meggyő-ződéses hívei olyan helyzetben voltak, amely áldozat-magatartást követelt meg, s hogy ez erősíthette azt az önészlelésüket, hogy valóban azok is. An-nál meghökkenőbb, hogy ellenzékiek is – például a már említett, egyházi kötődésű polgári körökből – nemcsak készek az áldozat-szerepre, hanem el-várják másoktól is. Kitartani azon a helyen, ahol állni rendeltetett: ez a ma-gatartásminta mindkét oldalt megköti. Gyökerei egészen a porosz köteles-ségtudásig és a protestáns rigorizmusig nyúlnak vissza.¹⁹ A kötelességtudat, illetve az elfogadókészség értékéhez való olyan kötődéssel találkozunk itt, amilyen Nyugaton is létezett a hatvanas évek elejéig, azonban ott az utolsó évtizedek folyamán lényegében felbomlott.²⁰ Helmuth Plessner korai vizs-gálódásait követve arra a megállapításra juthatunk, hogy a kötelesség értéke-ihez való effajta kötődésben valamiféle közösségi orientáció fejeződik ki, mely, ellentétben a nyugati civilizációk társadalomközpontú gondolkodásá-val, Németországban erőteljesebb formában nyilvánult meg, és hosszabb ideig meghatározó maradt.²¹ A politikai, nemzeti vagy állami együttélés alapjaként az NDK is megőrizte ezt a közösség-eszmét, s megpróbálta a szolidaritás normáján keresztül a szocialista modellbe integrálni.

Minden interjú idejének nagy részét az töltötte ki, hogy az interjúalany igazolni próbálta, miért élt egyáltalán az NDK-ban, jóllehet a kérdező nem foglalt el semmilyen álláspontot, s főleg nem tett szemrehányást ebben a te-kintetben. Az interjúalanyoknak nyomasztó indoklási és magyarázkodási kényszerük volt saját magukkal szemben. Ám azzal, hogy élettörténetüket nem saját döntéseik alapján „szerkesztették”, ezek a magyarázkodások is ke-vésbé arra a kérdésre irányulnak, hogy melyek voltak életük fordulópontjai,

illetve, hogy milyen téves ítéletalkotásaik vagy döntéseik voltak. Végképp nem érintik azt a témát, hogy életük még hátralevő szakaszában milyen lehetőségeik nyílhatnak korábbi tetteik fölülvizsgálatára – kivéve néhány egészen fiatal beszélgetőpartnerünket. Az idősebbek egy föloldhatatlan ellentmondás foglyaként jelentették meg magukat: szent és sérthetetlen, ideális elvárások és ezek elkerülhetetlenül kudarca rabjaiként. Nem az individuum vallott tehát kudarcot, ő csak „törbeesett”, a szükségszerű, nélkülözhetetlen ideál, és az ideál pontosan ilyen szükségszerű logikai kudarca közti kibékíthetetlen ellentét csalta kelepcébe. Nem olyan hibák – legyenek azok akár a politika, akár saját maga hibái – vezettek a kudarchoz, melyek elkerülhetők lettek volna, hanem ellentétes, ám önmagukban konzekvens struktúrák, folyamatok, fejlemények.

Mivel pedig ebben az értelemben az NDK megszünte sem tekinthető olyan kudarcnak, melynek valami tévedés volna az oka, vagyis amelyben elkerülhető tévedések összegződtek volna, ezért ebből a történelmi eseményből sem fakadnak mély kisebbségi érzések. A Nyugattal szembeni ellenérzések – melyekben eddig az öszszes beszélgetőpartner osztozott, s melyek természetesen a nyugati technikai, gazdasági és szervezőkészségek iránt érzett csodálattal is keveredhetnek –, változatlanul továbbélnek, sőt helyenként föl is erősödtek. Ezeknek az ellenérzéseknek nem csupán alapjául szolgál az erkölcsi felsőbbrendűségi érzés, hanem ez az érzés még jelentős mértékben meg is növekedett az utóbbi időben.

III. „Tragikus közösség” versus „ironikus társadalom”

Biztosan nem szabad túlértelmeznünk benyomásainkat, melyek kevés interjú alapulnak, s ráadásul csakis előzetes értékelést adhatunk. Abból is kiindulhatnánk, hogy elviselhetetlen kognitív disszonanciát jelentene annak beismerése, hogy hiábavalóan éltük le életünket: ez az érzés az egykori NDK népességének a körében erőteljesen jelen is van. Ezek az első bizonytalan megállapítások, melyek a szűkebb értelemben vett kultúrafogalommal még nem hozhatók összefüggésbe, mindazonáltal mégis utalnak az önbeutamatás valamilyen alapvető szerkezetére, mely röviddel az egyesülés után megfogalmazódott, és amely a jelenlegi program munkahipotéziseként szolgál: az a sejtés nevezetesen, hogy az NDK magát „tragikus” társadalomként tematizálta, szemben az NSZK-val, mely inkább „ironikus” tár-

sadalomként.²² Ha ezt az ellentétet tovább tágítjuk, bevonva a „közösség” és a „társadalom”²³ említett ellentétét is, ez azt jelentené, hogy Kelet és Nyugat szembenállása a „tragikus közösség” és az „ironikus társadalom” szembenállása volna, és hogy Keleten a magatartásformák vagy kultúraértelmezések a „tragikus közösség” témája, illetve e téma változatai, és alkalmasint transzformációi körül forognak. A különböző generációkat ebben az értelemben e téma „variációiként” kellene fölfognunk, miközben teljesen bizonytalan, hogy ezek a variációk hasonló típuskonstrukciókhoz vezetnek-e, mint Nyugaton. A következő részben az effajta önbemutató elgondolható implikációit fogjuk röviden, hipotézisekként fölvázolni.²⁴

Az látszik értelmes eljárásnak, ha az NDK társadalmának „tragikus” és „közösségi” alkatát a Nyugattal való egybevetésből domborítjuk ki.²⁵ Különböző szinteken számíthatunk különbségekre Kelet és Nyugat között, így például az idő-, a tér-, a tárgy- és az utópia felfogásában.

III. 1. Az idő emlékezete

Az NDK olyan közösségként határozta meg magát, mely a szolidaritás elvében jut kifejezésre. Ez a szolidaritás, a keresztény jótékonyosság mintájára, az érzelmileg egymás iránt érdeklődők közösségét konstituálja, s nem racionális érdekiegyenlítést eredményez, mint a pluralista társadalmakban. Ez a közösség pedig, mint szocialista közösség, a fasizmus barbárságától a kommunizmus utópiája felé vezető úton halad. Mint közösséget, valami múltbéli, a történelemben konkrétan rögzített rossztól – a weimari köztársaságtól, a harmadik birodalomtól és a II. világháborútól – való távolságtartás, s valami elérendő jóra való törekvés élteti, melynek helye bár kevésé pontosan jelölhető ki a történelemben, ám amelyet mégis ugyanolyan konkrétan kell tekintenünk, mint a múltat. A jelen az effajta konstrukcióban mindig csak átmeneti szituáció, és csakis valamiféle jövőre vonatkoztatva nyer értéket. A posztulált ismétlési kényszer veszélye fenyegeti, vagyis hogy visszahullik a rosszba, melyből jött.²⁶ Ez azt jelenti, hogy a jelen sohasem önmagából származtatja értékét, hanem mindig csak valamilyen elérendő célra vonatkoztatott tételezésből. Ezzel a képzzel az NDK a „németek boldogtalan tudatát” [*unglückliches Bewußtsein der Deutschen* – Nietzsche]²⁷ tartotta fenn, azt a tudatot, hogy sohasem a jelenben, hanem mindig a tegnapi és a holnaputánban élnek, szemben a Nyugattal, mely a pillanathoz, a jelenhez igazodik, ezzel azonban az NDK szemében el is ve-

szíti létértelmét és létjogosultságát, hiszen e Nyugat valamifajta perspektíva nélküli „nyomorúságos jelenre” bízta rá magát.

Mindazonáltal nemcsak a jövővel, hanem a múlttal kapcsolatos beállítódás szempontjából is ez a funkció- vagy átmenet-felfogás a meghatározó. Ha a jövőt, az utópiát elszalasztjuk, az a veszély fenyeget bennünket, hogy abba a múltba esünk vissza, amelyiktől éppen eltávolodni igyekszünk. S ráadásul, ha nem érzük el ezt a jövőt, értelmetlenné válnak a felé vezető úton hozott áldozatok. A jelen tehát újra és újra azt a fenyegetést jelenti, hogy bűnössé válunk az áldozatokkal szemben, ha nem tesszünk eleget küldetésünknek, elhivatásunknak.²⁸ Bűnt követünk el a fasizmus áldozataival szemben, ha nem valósítjuk meg az utópiát; a jelen átmeneti állapotként leértékelődik, a jövő számára szolgáló eszközzé értéktelenedik; s végül az utópia egyetlen alternatívája²⁹ az ismétlési kényszerben jelentkező apokaliptikus fenyegetés: mindez az időnek a fenti, és az NDK-ban széles körben elterjedt felfogásából következik. Ez sejtethetőleg továbbra is hat, még ha nem is tudjuk, milyen mélyen, és a népesség mely csoportjait érinti.

Mivel pedig a cél, melyet a jelennek szolgálnia kell, nem csupán fölötébb homályosan, hanem átfogóan fogalmazódik meg, s tendenciájában túl magas követelményt támaszt, ezért a közösséget a kudarc veszélye kíséri végig az útján. E kudarc aztán nemcsak, hogy a jövő más alternatíváihoz – és alkalmasint elfogadható megoldásokhoz – nem vezet, hanem azzal fenyeget, hogy a közösség visszahull a múltba, melyet meg kívánt haladni, s melyet a fasizmus, a barbárság és a káosz jellemez.³⁰

III. 2. A tér közössége

Az élet teréhez, helyszínéhez, vagy territóriumához fűződő kapcsolatra is egy ismert minta alakult ki az NDK-ban. A közösségnek, amelyik valamely magas célhoz vezető küzdelmes útját járta, szükségképpen azt az elképzelést kellett kialakítania magában, hogy „ellenségekkel van körülvéve”. Térbeli elhatárolás segítségével határozta tehát meg magát. Az NDK ezt a berlini fallal, a Nyugattal szemben megnyilvánuló dekadencia-gyanúval, a Kelettel szemben pedig a hagyományos kultúrfőlény éreztetésével teremtette meg: mindezek persze ellentétben álltak a népek közti megértés hivatalosan deklarált szölamával. Mint az újjáépítést követő években fölismerhettük, az idegenellenesség szükség-

szerű alkotóeleme a közösség önértékelésének, ha az fenyegetett közösségnek fogja föl magát. Még ha az NDK lakosságának bizonyosan nagy része teherként élte is meg az utazási szabadság korlátozását, mindenképpen föltételezhetjük, hogy egyúttal jelen volt és erőteljesen hatott a saját határokon belüli fenyegetettség érzése, sőt a határok mögé zárkózás vágya is. „Ich fühle mich in Grenzen wohl” [Határok között jól érzem magam/Igencsak határok között érzem magam], írja kétértelműen Sascha Anderson³¹, Heiner Müller pedig még az egyesítés idején is egészen elfogulatlanul beszélt arról, hogy aligha lehet életképes a színház ellenségkép nélkül. Az NDK „kiárúsítása” az egyesülés után biztosan még egyszer igazolta és megerősítette ezeket a képzeteket. Itt sem tudjuk, hogy milyen széles körben terjedtek el e fenyegetettség-képzetek, és milyen formákban jelentkeznek a különböző generációknál. Azt azonban nem lehet nem látnunk, hogy máig vannak olyan törekvések, melyek elhatárolódás segítségével igyekeznek valamiféle NDK-identitást kialakítani.

Nyugaton is hosszú ideig nagy jelentőségük volt az ellenségkép-konstrukcióknak és elhatárolódásoknak, és ezek – mint a külföldiek elleni támadások mutatják –, meghatározott csoportokban ma is változatlanul továbbélnek. A hatvanas évek óta azonban, legalábbis a fiatalabb generációk körében megjelent a határoktól való elszakadás vágya, és lemondtak a területtel kapcsolatos képzetekről, mint a nemzeti és kulturális identitás alapjáról. A közös cselekvések alapjaként a differenciáló érdekek vagy célok léptek a helyileg vagy területileg meghatározott, kevésbé differenciált közösségképzetek helyébe³², s ezeket a differenciálódással szemben az új helyi identitásokra támaszkodva föllépő próbálkozások (ahogyan ezek, pl. az új társadalmi mozgalmakban, kifejezésre jutnak) sem tudták semmissé tenni. A regionális összefüggések – pl. mint kulturális térségek –, nem mondanak ellent ennek az értékelésnek. Legyenek a Nyugaton a helyek vagy régiók kiválasztásával összekapcsolódó célok akár életminőséghez, élménydimenzióhoz vagy karrierépítéshez köthetők, annyi bizonyos, hogy az identitás kialakulásának alapjaként nem beszélhetünk az adott lokalitáshoz, illetve territóriumhoz való, mintegy természet adta kötődésről. Mindenesetre kérdéses, hogy nem egyre inkább egyéni választások váltják-e majd fel az új szövetségi államokban is a területhez kötődő közösségfelfogásokat, s hogy ez a népesség mely csoportjainál következhetne be.

III. 3. Tárgykultúra és muzealizáció

A „tragikus közösség” és az „ironikus társadalom” közti különbségek eltérő beállítódásokat határoznak meg a tárgyakkal szemben is, legyen szó akár berendezésről, szerszámról, akár műalkotásról. Az NDK-t ebben az összefüggésben „funkciótársadalomként” vagy „funkciógazdaságként” írták le, szemben a Nyugattal, mely úgymond „élménytársadalommá” vagy „élménygazdasággá” fejlődött³³ – ez is olyan megkülönböztetés, mely csak tendenciájában vagy összehasonlításképpen léphet föl az érvényesség igényével. A „funkciótársadalomban” a berendezések vagy a tárgyak egyfelől azokból a funkciókból nyerik értéküket, melyeket „szerszámokként” betöltenek, másfelől pedig a közösség által a kitűzött cél felé vezető helyes út megtalálásáért végzett fáradozások tanúsítóiként. Az élménytársadalomban ezzel szemben a tárgyak nem merülnek ki abbéli funkciójukban, hogy szerszámok, illetve, hogy valamiről tanúskodnak, hanem abból az élményminőségből nyerik jelentőségüket, melyet a „felhasználónak” közvetítenek, s amely újfent valamilyen specifikus „létféltőséget” tár föl a felhasználó előtt. Míg az élménytársadalomban gyakran és növekvő mértékben tapad a tárgyakhoz valami játékoság, ironikus reflektáltság, megrendezetség, addig a funkciótársadalmakban a komolyság aurája veszi körül a legkülönbözőbb tárgyakat. Az élménytársadalom, például a divatban az ízlés, a distinkció, az önabrázolás és a felgyorsult amortizáció birodalmába utalja a tárgyakat.³⁴ A tárgyi világhoz a definíciós hatalom és az elértéktelenedés, az uralom és a haszontalanság ambivalenciája tapad. A funkciótársadalom ezzel szemben a tárgyak szolgáló szerepét hangsúlyozza, de elismeri, hogy mint eszközöknek, melyek a közösség morális erőfeszítéséről is tanúskodnak, saját értékük is van. A funkciótársadalom rendszerint világosan megkülönbözteti, hogy valami elsősorban eszköz, vagy pedig egy morális erőfeszítés tanúsítója-e; az élménytársadalomban ezzel szemben minden tárgy egyformán az élménymenedzselés specifikus formáiba integrálható, ezen a szinten tehát nem különböztethetünk meg többé eszközt és műalkotást. Az élménytársadalomban az eszköz és a műalkotás társadalmi felhasználási módjai ugyanazok; a funkciótársadalomban azonban a két tárgyterületet körülvevő aura tekintetében különböznek egymástól e módok, mégpedig úgy, hogy a szerszámok betöltenek valamilyen célt, a műalkotások pedig nem. A funkciótársadalom már hivatalos beszédmódjában is szembehelyezkedik

a „cél nélküli” műalkotással, s elveti azt.³⁵ A „társadalmi felhasználási módok”³⁶ szemszögéből a cél nélküliség kategóriája csak az ízlés és a felhasználás valamilyen eleve meghatározott módját jelenti.

Abból, hogy a funkció- és az élménytársadalomban eltérő képzetek élnek a tárgyakra, illetve különböző a jelentéstartalmuk, s belőlük rendre más és más „selejtezési ciklusokat”³⁷ kaphatunk eredményként, az új szövetségi államokban a kiállítási, illetve a gyűjtési szempontokat illetően különböző problémák vetődnek föl a hétköznapi kultúra bemutatására szakosodott múzeumok számára. A funkció-társadalomban – jelesen az NDK-ban – akkor indulhat meg vagy hajtható végre ugyanis a szerszámok muzealizálása, ha végére értünk egy „funkcióselejteződési ciklusnak”, vagyis nem tapadnak már a szerszámokhoz használatuknak még közvetlenül az emlékezetben élő nyomai. Azok a berendezések, melyek még használatban vannak, vagy amelyeket még berendezésekként észlelnek, nem feltétlenül rendelkeznek azzal az aurával, mely a népesség szemében szükséges ahhoz, hogy múzeumi tárggyá váljanak. Másfelől, a letűnt NDK-ban – épp a rendszer kimúlása miatt – minden fellelhető tárgyat dokumentumként értékelünk, és érettnek tekintünk arra, hogy múzeumi kiállítási tárggyá váljanak. Azonban a múzeumlátogatók – köztük az ex-NDK állampolgárai – képzeite arról, miképp is kell bemutatni a tárgyakat, mindig azok dokumentumjellegének megvilágítására fognak irányulni, azaz azzal az elvárással fogunk találkozni, hogy csakugyan a tárgyak szerszámként való alkalmazását hangsúlyozzuk, domborítsuk ki.

Az élménygazdaságban, az „ironikus” társadalomban, azok a berendezések sem múzeumra érettek, melyek az emlékezetben még jelenlévő, ám distinkció miatt értékét veszített élményvilágot reprezentálnak. Akkor válnak majd újra elfogadható és élvezhető múzeumi, ám ugyanakkor magánhasználati tárggyá, ha az átértelmezésnek köszönhetően valamilyen új élménylehetőség bontakozik ki a letűnt tárgyi világból. A mindennapi tárgyak bemutatása a szakemberek kiállítási stratégiája szerint éppúgy, mint a látogatók érdeklődését tekintve inkább „atmoszférikus” jellegű lesz, vagy a mai látogató élményminőségét fogja szem előtt tartani, s nem fogja megpróbálni eredeti összefüggésükben rekonstruálni a berendezések használati módjait. A funkciónak megfelelő bemutatás így az új szövetségi államokból érkező látogatók elvárása marad. Számukra mindenekelőtt az ironikus és elidegenítő elrendezés fog inkább irritálóan hatni, hiszen az az elvárásuk,

hogy a kiállítás őrizze meg a tárgyak specifikus értékét, kötődjék az akár ahhoz, hogy hasznos eszközök, akár ahhoz, hogy dokumentumok. Abból kell kiindulnunk, hogy a múzeum mint hely és a benne főlhalmozott tárgyak összessége az új szövetségi államokban a Nyugaton szokásosnál még erősebb „szakrális” élményt nyújt, és aurateremtő szituációkat közvetít.

A tragikus közösség és az ironikus társadalom közti ellentétek különösen világosak lesznek a speciális formájú tárgyakkal, a műalkotásokkal kapcsolatos beállítódások esetében. Míg az élménytársadalmakban a műalkotás értéke vagy abból a distinkcióból fakad, amelyre maga képes, vagy pedig a „szerencsésen beteljesült pillanatból” származik, addig a funkció-társadalomban az, hogy mennyire tud információval, felvilágosítással szolgálni; vagyis a műalkotás mindig másra utal, sohasem merül ki önnön magában. Valamilyen történelmileg és teleológiaiilag meghatározott kultúraértelmezés az uralkodó, szemben a szociológiai-strukturálissal, mely a kultúrát tudatosan vagy distinkció-konfliktusokba, vagy egyéni élménymenedzselésbe integrálja.³⁸

Számtalan megnyilatkozás világosan utal arra, hogy sokszorosan hiányos ez a tipológia. Bärbel Bohley azonban példának okáért mintha teljesen elfogadná a funkció perspektíváját, amikor azt fogalmazza meg, hogy a művészet feladata a jövő megálmódása. Függetlenül attól a tényről, hogy ez egy végzetes Sztálin-idézet³⁹, melyet talán Bohley nem ismert, a művészetet az utópia felvázolásának és leképezésének vagy „visszatükrözésének” eszközeként definiálja. A művészet ezzel a politikai céltételezések kontextusába kerül, melyből éppen csak hogy emancipálódott a modernségben. Albert Metterle, a berlini Maxim-Gorki-Theater vezetője mintha a funkció valamiféle klasszikus idealista meghatározásához kötődne, amikor a színházról azt posztulálja, hogy morális intézmény⁴⁰, miközben nehéz megmondani, hogy forradalmi attitűdjével állításához híven⁴¹ valóban beváltja-e azt a schilleri szabadságigényt, mely az esztétikumban, mint játékosztömben tapasztalható meg, s amelyet ebből kiindulva kell a politikumban is megnyilvánuló morális szabadságra kiterjeszteni. Másfelől természetesen az NDK művészeitől sem teljesen idegen a beteljesült pillanat, mint művészi esemény tapasztalata⁴², de mint sejthető, ez a képzet máig nem terjedt el széles körben.

Azt, hogy más és más a műalkotások jelentése a funkció-, illetve az élménygazdaságban, különösen jól láthatjuk majd a műkereskedelem ellenté-

tes értékelésén. Míg a „tragikus társadalomhoz” morális törekvései, fölénye és kálváriája dokumentumaiként tartoznak hozzá a műalkotások, és tanúkként hivatkozik rájuk a történelem színe előtt, soha nem válhatnak tehát a kereskedés, a „kufárkodás”⁴³ tárgyaivá, addig az élménytársadalom szemében morálisan nem gyanús a műkereskedelem: hiszen valamely tárgy értékét csakis az az érték szabhatja meg, melyre az egyes individuumok élménymenedzselésében szert tesz, és ezt az értéket kizárólag a „fizetési készség” teheti világossá. Problematisz az ár nagysága lehet, s nem maga az adás vagy a vétel ténye. Annak a társadalomnak a szemében, mely „a célhoz vezető úton halad”, mindig „kegyszerkereskedésé” degradálódik a műalkotások kereskedelme, hiszen e tárgyak éppen a nevezett célt írják le, vagy az ahhoz vezető út nehézségeiről tanúskodnak, míg az élménygazdaságban értéküket elsősorban az áruk jelzi, ez pedig semmiképpen sem számolja fel azt.

A funkció-társadalomban a dokumentum-jellegből fakadó aura a használati tárgyakat is körülveheti; ezek, mint antikvitások vagy „ócskaságok” bukkannak föl, s jelenleg tömegével és látszólag válogatás nélkül kínálják őket a hétköznapi kultúrára szakosodott múzeumok számára az új szövetségi államokban. A régi „szerszámokkal” vagy „használati tárgyakkal” folytatott kereskedés a saját történelem eladását és az idegen történelem elsajátítását sugallja, tehát mindig fönnáll a tisztességtelenség vagy a rombolás gyanúja. Ugyanez az esemény az élménytársadalomban – legalábbis morálisan – mentes marad a gyanakvástól, hiszen a vevő nem idegen életidőt és tapasztalatot sajátít el, hanem olyan meghatározott, csakis a tárgyakkal való tevés-vevés során létrejövő élményminőségeket állít elő, melyek az eladó számára nyilvánvalóan semmit sem jelentenek, vagy nem hozzáférhetők, hiszen másképp nem lett volna hajlandó eladni tárgyait. Biztosak lehetünk abban, hogy a vásárlási folyamatok effajta értékelései nagyban meghatározzák az NDK gazdaságának piacgazdasággá történő átalakítására adott reakciókat, s hogy egy és ugyanazon eseménynek ezekből az eltérő értékeléseiből adódnak az egyesítés folyamatát kísérő idegenkedések és irritációk. Legalábbis érthető, hogy mivel a régi tárgyak és eszközök „dokumentumok”, ezért vagy eltávolítandók, vagy épp ellenkezőleg, megőrzendők. Mivel pedig bármi lehet dokumentum, az effajta mindennapos tárgyakat „adományozók” számára semmilyen kiválasztási kritérium nem létezik. Csak empirikus kutatásokkal állapíthatnánk meg, melyik csoportnál dominál inkább az eltávolítás, melyiknél az átfogó megőrzés tendenciája.

III. 4. Az utópia emlékezete

A művészetről, mint különös tárgyterületről alkotott eltérő képzetek a társadalmi jövőt vagy utópiát illetően vezetnek a legmarkánsabb ellentét-hez „tragikus közösség” és „ironikus társadalom” között. Mivel e komplex témához mennyiségileg már egyenesen átláthatatlan szakirodalom áll rendelkezésünkre, itt elegendő csak bizonyos olyan aspektusokat fölvázolnunk, melyeknek jelentőségük lehet a Nyugat-Németország és Kelet-Németország közti feszültség megmagyarázásában.

Valószínűleg csak akkor mérhetjük föl méltányosan, milyen mélységeket érint a szocialista társadalmakat jellemző utópiagondolat, mely hatással lehet a mentalitásra és arra, ahogyan az emberek megfogalmazzák magukat, ha figyelembe vesszük a szocialista ideálok vallási gyökereit.⁴⁴ A széles körben elterjedt nyugati nézettől eltérően, amely a szocializmust olyan gazdasági és szervezeti formává akarta és akarja redukálni, melyről sikerei alapján ítélnünk, az NDK-ban mintha sokkal világosabban jelen lettek volna a tudatban a vallási párhuzamok.⁴⁵ A szocialista utópia ebből a perspektívából a transzcendens keresztyén megváltás világimmanens képmásának, evilági hitnek látszik, miközben a transzcendáló üdvösséggvárás minden implikációját magában hordozza. Az interjúk kapcsán utaltunk már a bűn mozzanataira a valószínű és mindig várt kudarcban, s arra, hogy az egyetlen, még mindig lehetséges alternatíva a kárhozat, az apokalipszis, mely különösen az értelmiségiek megnyilatkozásaiban bukkan föl. Az élettörténetekből kiolvasható önbemutatókban – ha a letűnt NDK-t vesszük figyelembe – mindazonáltal mintha éppoly döntő súllyal esnék latba az eleve elrendelés vitatott problémája is, mely éppen a protestantizmusnak volt oly hosszú ideig mozgatója. Hogy leegyszerűsítve fogalmazzunk: az utópia megvalósításának elmulasztása, és az ezzel föllépő bűnösségérzés sem teszi viszonylagossá azok morális igényének jogosságát és morális föllényét, akik legalább hittek, hiszen sorsuk alakulása, megváltásuk vagy bukásuk semmiképp sem lehetett volna saját kezükben. Az életrajzi interjúkban megfigyelhető tárgyi-asítási tendenciák, melyekről tanulmányunk elején szövegtünk, ezt az értelmezést sugallják.

A sorsszerű törbeesés⁴⁶ és a bűnösség vallási gondolatalkzata – mely nem rombolja le, sőt ellenkezőleg, létrehozza a morális föllényt, függetlenül attól, hogy végül megváltáshoz, vagy pusztulásba vezet – a tragikum poétikai formájában artikulálódik, hiszen az, mint olyan, csak a pusztulásban

vagy kudarcban mutatkozik meg.⁴⁷ A kudarc, melyet olyan sors miatt valunk, mely jóval hatalmasabb nálunk, nem teszi viszonylagossá a morális igényt, mellyel a tragikum föllép, hanem éppen megerősíti: csak e kudarc, bűn váltja be fölismerhetően a tragédiát.

Ebből a perspektívából vizsgálva az egyesülés után kialakuló NDK-identitás mai jelenségeit a maguk látszólag nosztalgikus vonásaival⁴⁸, talán fölismerhetővé válik, hogy itt nem csak arról van szó, hogy az idő múlása és a gyermekkor tovatűnt, ahogyan az időződés általában, nosztalgikus érzéseket vált ki az elbeszélőből. Inkább az a valószínű, hogy csak az NDK történelme – ezen belül is megsemmisülése – támasztja alá hitelt érdemlően a Keletnek a Nyugattal szemben érzett morális fölényét. Az effajta önészlelés számára a Nyugat élménytársadalmának és gazdaságának nem csupán iróniaként, hanem egyenesen farce-ként⁴⁹ kell megjelennie, amely morálisan minden tekintetben kevésbé értékesnek tekinthető, s mely előbb vagy utóbb tűzhányó tetején táncolásnak bizonyul.

Az ironikus társadalom ezzel szemben nem ismer olyan – sem pozitív, sem negatív – jövőképet, mely kötelező erejűen megszabhatná mindenki számára, hogy mire törekedjék, minek az elérésén fáradozzék. A saját élet értékét nem az adja, hogy integrálódik-e effajta „értelemkonstrukciókba”; hanem az egyéni életút intenzitása, sokrétűsége és feszültsége. Utópiaként az élményekben és feszültségekben gazdag élet is érvényes lehet, ám emiatt még nem kellene azt a kritikát megfogalmaznunk, hogy a társadalom korlátlan hedonizmusra törekszik, s ezzel elkerülhetetlenül megsemmisülése felé tart. Az élet intenzitását – a miliőhöz vagy életstílushoz tartozás szerint – láthatjuk a társadalmi felelősségvállalás készségében, a család-központúságban stb. E normáknak mindazonáltal hiányosságaival együtt, bármennyire viszonylagos módon is, a saját életben kell teljesülniük: ez nem tolható ki a távoli jövőbe, nem ruházható át a majd akkor élő emberiségre.

IV. Kitekintés

Az a kérdés vetődik föl végül, hogy az itt hipotetikusan és élesen kifejtett képzetek továbbra is népszerűek-e az új szövetségi államok lakosságában, hatást gyakorolnak-e az önészlelésre, illetve, mutatnak-e arra esetleg új fejlemények, hogy ebben a tekintetben generációs változás tanúi vagyunk. Ha azt kellene megállapítanunk, hogy ezek a képek határozzák-e meg a be-

állítódást, akkor ebből elgondolkodtató perspektívák rajzolódhatnak ki Németország lelki összenövését illetően. Egyfelől a kurrens társadalomtudományi modernizációs és fejlődéstudományok szerint a funkciógazdaság, a közösség, mint társadalmiszerkezeti elv, illetve az evilági hit a modern társadalomhoz vezető lépcsőfoknak számítanak.⁵⁰ Ez azt jelentené, hogy Kelet és Nyugat között csak a fejlődésben bekövetkezett késésről, fáziseltolódásról beszélhetünk, s hogy az új szövetségi államokban felgyorsított modernizáció zajlik le, anélkül, hogy azok magához a modernizációhoz bármit is hozzáadhatnának kulturális készletükből. Másfelől abból indulnak ki a jelentős társadalomelméletek, hogy effajta kulturális beállítódási minták a fogékony életkorban, tehát kb. a 20. életévig alakulnak ki, s ezután alig-alig fejleszthetők vagy korrigálhatók. Ez pedig azt jelentené, hogy Nyugat és Kelet között ezen a szinten csak biológiai megoldás kínálkozik: mindaddig megmarad mindkét oldalon az idegenkedés és az irritáció, amíg hordozóikkal együtt ki nem hálnak a mentalitásból rögzült, ám történelmileg idejüket múlt beállítódások. Ugyanolyan kizártnak látszik tehát, hogy a Nyugat átvesz valamit abból, ami a Kelet számára jelent orientációt, hogy kompromisszumok születnek vagy kölcsönös tanulási folyamat kezdődik, mint az, hogy a Kelet hasonlóan egyoldalúan a Nyugathoz. Az új, egyesült Németországnak tehát még kb. 50 évig egy többnyire igen csalódott, legalábbis kulturálisan félretaszított keleti népességgel kellene együtt élnie. Mivel pedig az effajta habitusbeli kulturális irányultságok megkülönböztetéseket vonnak maguk után, ennek az volna a következménye, hogy a keleti népesség, az ipari infrastruktúra föltételeitől függetlenül, még évekig vagy évtizedekig gazdaságilag is hátrányos helyzetben maradna. Ezzel nemcsak mintegy megismétlődne a háború utáni időszak menekültproblémája, hanem sokkal élesebben, konfliktusterheesebben lépne föl, hiszen bár a korábbi nyugatnémetek és a menekültnépesség között voltak különbségek abban a tekintetben, hogy mióta éltek a nyugati szövetségi államokban, ám nem voltak közöttük olyan modernizációs eltérések, amelyek valamelyik csoportot legyőzöttként bélyegezték volna meg.

Fordította: Ábrahám Zoltán

JEGYZETEK

- ¹ Többek közt Lothar Bisky, a PDS elnöke használta kampányrendezvényeken ezt a formulát az új szövetségi államokban élő népesség leírására, ám Sieghart Neckelnél is találkozhatunk vele, ld.: *Die Macht der Unterscheidung. Beutezüge durch den modernen Alltag*, Frankfurt/M., 1993.
- ² Göschel, Albrecht: *Die Ungleichzeitigkeit in der Kultur. Wandel des Kulturbegriffs in vier Generationen*, Stuttgart 1991.
- ³ Schelsky, Helmut: *Die skeptische Generation. Eine Soziologie der deutschen Jugend*, Düsseldorf/Köln, 1957.
- ⁴ Kohli, Martin (Hg.): *Soziologie des Lebenslaufs*, Darmstadt/Neuwied, 1978; Bude, Heinz: *Das Altern einer Generation. Die Jahrgänge 1938-1948*, Frankfurt/M. 1995; Bude, Heinz/Kohli, Martin (Hg.): *Radikalisierte Aufklärung. Studentenbewegung und Soziologie in Berlin 1965 bis 1970*, Weinheim/München, 1989.
- ⁵ Baecke, Dieter: *Jugend und Jugendkulturen. Darstellung und Deutung*, Weinheim/München, 1987; Fend, Helmuth: *Sozialgeschichte des Aufwachsens. Bedingungen des Aufwachsens und Jugendgestalten im Zwanzigsten Jahrhundert*, Frankfurt/M., 1988; Preuss-Lausitz, Ulf et alii (Hg.): *Kriegskinder, Konsumkinder, Krisenkinder. Zur Sozialisationsgeschichte seit dem zweiten Weltkrieg*, Weinheim/Basel, 1983; Zinnecker, Jürgen: *Jugendkultur 1940-1985*, Opladen, 1987.
- ⁶ Inglehart, Ronald: *Kultureller Umbruch. Wertewandel in der westlichen Welt*, Frankfurt/M./New York, 1989.
- ⁷ A kulturális orientációs minták meglepő párhuzamokat mutatnak Spranger típuselméletével, amelyre Heinz Bude is hivatkozik első generációs tárgyú tanulmányában, melyet a „légvédelmi kiegészítő szolgálatos” nemzedékről írt. Vö.: Spranger, Eduard: *Lebensformen. Geisteswissenschaftliche Psychologie und Ethik der Persönlichkeit*, Tübingen 1966² (1914¹); Bude, Heinz: *Deutsche Karrieren*, Frankfurt/M., 1987.
- ⁸ Bourdieu, Pierre: *Die feinen Unterschiede*, Frankfurt/M., 1982; Müller, Hans-Peter: *Sozialstruktur und Lebensstile. Der neuere theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit*, Frankfurt/M., 1992.
- ⁹ Emmerich, Wolfgang: *Kleine Literaturgeschichte der DDR*, Frankfurt/M., 1989; Kühnel, Wolfgang: *Scheinbar Konfliktfrei aneinander vorbei. Eine Retrospektive auf die Generationsbeziehungen in den 80er Jahren in der DDR*, in: *Prokla* 80 (20) Sept. 1990; *Politische Generationen*, 28-39.; Land, Reiner/Possekkel, Ralf: *Namenlose Stimmen waren uns voraus. Politische Diskurse von Intellektuellen in der DDR*, Bochum, 1994; Niethammer, Lutz: *Völkspartei neuen Typs? Sozialbiographische Voraussetzungen der SED in der Industrieprovinz*, in: *Prokla* 80 (20) 1990; *Politische Generationen*, 40-70.
- ¹⁰ Niethammer, Lutz/Plato, Alexander von/Wierling, Dorothee: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz DDR*, Berlin 1991.
- ¹¹ Ebben a szellemben nyilatkozott például Winfried Schubert egy 1990 elején Berlinben rendezett vitán.

- ¹² Például Friedrich Wolff kijelentései Günter Gaus interjújában; in: Günter Gaus: *Portraits 4*, Berlin 1993.
- ¹³ Vö. pl.: Behnken, Imbke/Zinnecker, Jürgen: *Vom Kind zum Jugendlichen. Statuspassagen von Schülern und Schülerinnen in Ost und West*, in: Peter Büchner/Heinz-Hermann Krüger (Hg.): *Aufwachsen hüben und drüben. Deutsch-deutsche Kindheit und Jugend vor und nach der Vereinigung*, Opladen 1991, 33-56.; Böckler, Stefan: *Die deutsche Jugend. Voraussetzungen und Perspektiven der Generationsbildung im vereinten Deutschland*, in: Zeitschrift für Soziologie 1992 (21)/5, Okt., 313-329.; Friedrich, Walter/Griese, Hartmut (Hg.): *Jugend und Jugendforschung in der DDR. Gesellschaftspolitische Situationen, Sozialisation und Mentalitätsentwicklungen in den achtziger Jahren*, Opladen, 1991; Peter Wicke a rockzene példáján írja le, hogyan sikerült újra és újra integrálni a nyolcvanas évek közepéig az állami szervezetekbe az ifjúság kulturális kezdeményezéseit.
- ¹⁴ Helmut Schelsky, uo.
- ¹⁵ Ezen a ponton valószínűleg nem ragadják meg eléggé a problémát Günter Gaus egyébként rendkívül érzékeny, az NDK megértése szempontjából igen hasznos interjúi. Gaus mindig abból indul ki, hogy a szocializmus ideáljai túl sokat követelnek meg a „normális” embertől. Nem veszi észre, hogy a szocializmus értelemkonstrukcióiban létezést megkönnyítő segítség rejtett, s hogy legalább ugyanilyen sokat követel meg a normális emberektől az, ha effajta értelemdadás nélkül kell élniük, mint a plurális, nyugati társadalmak megkövetelik.
- ¹⁶ Christa Wolff első regényében megpendíti témaként ezt a problémát, mellyel többek között a fiatal tanító szembesül. Vö. Wolf, Christa: *Der geteilte Himmel*, Leipzig 1990 (1963¹).
- ¹⁷ Macho, Thomas: *Von der Elite zur Prominenz. Zum Strukturwandel politischer Herrschaft*, in: Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken, 47 (1993)/9-10, 762-769.
- ¹⁸ Ezt a magyarázatot Manfred Stolpe javasolja, s ezzel megerősíti, hogy az áldozatmentalitást, mely az NDK-ban már megvolt, még tovább erősíthette az egyesítés, illetve erősíthették annak kísérőkörülményei. Vö. Gaus, Günter: *Portraits in Frage und Antwort*, Berlin 1991. Ezek a „félrevezetés- és megtévesztés-értelemezések” teljesen arra a második világháborút követő önészlelésre emlékeztetnek, mely a faszizmusra adott reakcióként alakult ki.
- ¹⁹ Különösen egyházi környezetben szokás nyomatékosan hangsúlyozni effajta, esetleg még a mártír-magatartást is előíró követelményeket; e környezetben szokás arra utalni, milyen értelmet és beteljesedést nyújtana az ilyen élet. Ehhez is ld. még Günter Gaus több interjúját, például a Gottfried Fock-kal készítettet. In: Günter Gaus, uo., 1991. A mi interjúink megerősítik az ilyen öntematizálásokat.
- ²⁰ Az, hogy az önmegvalósítás értékei miképp váltották föl az effajta, a kötelességhez és az elfogadókészséghez kapcsolódó értékeket, az értékváltás kutatásának témája; ld. Ronald Ingelhardt idézett, 1989-ben megjelent művét. Az erre az értékváltás-

ra adott kezdeti konzervatív reakciók, melyek a kultúra és a munkamorál hanyatlását prognosztizálták – vö. pl. Noelle-Neumann, Elisabeth/Strümpel, Bernhard: *Macht Arbeit krank? Macht Arbeit glücklich?*, München, 1984, vagy utalhatunk Neil Postman hanyatláshipotéziseire is, vö. *Wir amüsieren uns zu Tode. Urteilsbildung im Zeitalter der Unterhaltungsindustrie*, Frankfurt/M., 1985 – „dekadenciagyantájukban” meglepően hasonlóak azokhoz a reakciókhoz, melyekkel Keleten találkozhatunk a Nyugat kultúrájával szemben. Már igen korán megfogalmazódott az a sejtés – pl. Beathge, Martin et alii: *Jugend: Arbeit und Identität. Lebensperspektiven und Interessenorientierungen von Jugendlichen*, Opladen 1987. –, hogy a Nyugat értékvál-tásában az önmegvalósítás éppenséggel kiemelkedő munkaethosszal kapcsolódik össze, s hogy a posztmateriális értékek uralma esetleg a nyolcvanas éveket jellem-ző jólét jelensége lehet.

- ²¹ Plessner, Helmut: *Grenzen der Gemeinschaft. Eine Kritik des sozialen Radikalismus*, Frankfurt/M., 1982 (1924¹); uő: *Die verspätete Nation. Über die Verführbarkeit bürgerlichen Geistes*, Frankfurt/M., 1982 (1935¹). A közösség Plessner-féle kritikájának összefoglalásaként vö. pl. Papcke, Sven: *Gesellschaftsdiagnosen. Klassische Texte der deutschen Soziologie im 20. Jahrhundert*, Frankfurt/M., 1991. Arról, hogy mi volt a közösségi életformák jelentősége az egykori NDK-ban, ld. pl. Gebhardt, Winfried/Kamphausen, Georg: *Zwei Dörfer in Deutschland. Mentalitätsunterschiede nach der Wiedervereinigung*, Opladen 1994. A szerzők persze vidékies életformákat vizsgálnak, melyekben jóval nagyobb szerepet játszanak a közösséggel kapcsolatos elképzelések, mint a városi életformákhoz köthetőknél; s csak csekély különbségeket állapítanak meg a keleti és a nyugati falu között, ami sejtethetően úgyszintén abból adódik, hogy mindkét falu vidékies, kifejezetten periférikus környezetbe ágyazódik bele.
- ²² Bude, Hainz: *Das Ende einer tragischen Gesellschaft*, in: Leviathan 1992/2, 305-316. A Whize-féle topológia vonatkozásában vö. White, Hayden: *Auch Klio dichtet oder die Fiktion des Faktischen. Studien zur Tropologie des historischen Diskurses*, Stuttgart 1991.
- ²³ Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom. A tiszta szociológia alapfogalmai*, Budapest: Gondolat, 1983, ford.: Berényi Gábor és Tatár György (eredeti megjelenési év: 1935.).
- ²⁴ Vö. ehhez továbbá: Göschel, Albrecht: *Verlassene 'Strecke' und enttäuschendes 'Erlebnis': Kulturelle Perspektiven im vereinten Deutschland*, in: Heinze, Thomas (Hg.): *Kulturmanagement. Professionalisierung kommunaler Kulturarbeit*, Opladen, 1994. , 38-58.; uő.: *Kultur im Selbstverständnis der Menschen in den neuen Bundesländern*, in: *Mitteilungen aus der kulturwissenschaftlichen Forschung*, 1995/35, 194-212.; uő.: *Kulturbegriff in Ost und West: Eine wechselseitige Provokation?*, in: *Mitteilungen aus der kulturwissenschaftlichen Forschung*, 1992/32, 35-43.; uő.: *Zilekultur und Gegenwärtkultur. Ost-westliche Provokationen im vereinten Deutschland*, in: Glaser, Hermann (Hg.): *Was bleibt – was wird. Der kulturelle Umbruch in den neuen Bundesländern*, Bonn, 1994., 51-56.

- ²⁵ Ha poétikai formákat – például a tragikus formáját – valamely öntematizálás jellemzéseként alkalmazunk, abból kell kiindulnunk, hogy mindig csak tendenciákról van szó, s csak más tematizálásokkal fennálló összefüggésükben, nem pedig totális konstrukciókként nyерik el formájukat.
- ²⁶ Minden korcsoportnál, illetve nemzedéknél találkozunk olyan megnyilatkozásokkal, melyek effajta pusztulást, összeomlást fogalmaznak meg, azt állítják, hogy Németország visszahullik a káoszba vagy barbárságba, s elképesztően konkrétan és egybehangzóan kb. 10 évre teszik ennek bekövetkeztét.
- ²⁷ Plessner, Helmut: *Die verspätete Nation. Über die Verfährbarkeit bürgerlichen Geistes*, Gesammelte Schriften VI. k., Frankfurt/M. 1982 (1935¹).
- ²⁸ Apitz, Bruno: *Nackt unter Wölfen*, München 1995 (Halle 1958¹)
- ²⁹ Az apokalipszis mint valamely utópia kudarcának egyedüli alternatívája mindekelőtt Heiner Müller munkásságát határozta meg, egyenesen a megszállottságig (vö. Henrichs, Benjamin: *Asche und Dynamit. Ein Heiner-Müller-Mosaik*, in: *Die Zeit*, 1996/2, 36.); azonban a mindennapi megnyilatkozásokban is találkoztunk ilyen idő- és jövőképekkel, pl. Günter Gausnak a Friedrich Wolff-fal készített interjújában, vö. Günter Gaus, i.m., 1993.
- ³⁰ Ehhez is lenyűgöző anyaggal szolgál Günter Gaus sok interjúja, mint pl. a már sokszor említett interjú az ügyvéd Friedrich Wolff-fal, vö. Günter Gaus, i.m., 1993.
- ³¹ Anderson, Sascha, et alii: *Ich fühle mich in Grenzen wohl*, Berlin 1985.
- ³² A differenciálatlan területi összefüggésekről, melyek beállítódások, kötődések és cselekvések alapjául szolgálnak, a differenciált célösszefüggésekre történő váltást mint modernizációs folyamatot írja le pl. Linde, Horst: *Sachdominanz in Sozialstrukturen*, Tübingen, 1972.
- ³³ Schulze, Gerhard: *Die Erlebnisgesellschaft. Kulturosoziologie der Gegenwart*, Frankfurt/M./New York, 1992.
- ³⁴ Simmel, Georg: *A pénz filozófiája*, in: Somlai Péter (szerk.): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, 33-178. (részletek), Budapest: Gondolat, 1973, ford. Berényi Gábor [Gesammelte Werke/I, Berlin 1977]
- ³⁵ Gondoljunk csak arra, hogy olyan különböző személyiségek illetik megsemmisítő kritikájukkal a *l'art pour l'art*-t, mint Lukács György vagy Walter Gropius, akik azonban mindketten a funkciógazdaság reprezentánsainak tekinthetők. Az NDK hivatalos művészetpolitikája mindig elutasította az autonóm művészetet, és a „kritikai” művészetnél is szigorúbban üldözte azt. Ehhez vö.: Muschter, Gabriele/Thomas, Rüdiger (Hg.): *Jenseites der Staatskultur. Tradition autonomer Kunst in der DDR*, München, 1992. Ezzel a kultúrpolitikával, mely a művésztől mindig a művészetten kívüli teljesítményeket várt, azt a folyamatot igyekezett tagadni az NDK, melynek eredményeként kialakult az autonóm művészet birodalma, s mely legkésőbb a XVIII. század végétől meghatározta a modernséget. Vö. ehhez: Luhmann, Niklas: *Die Kunst der Gesellschaft*, Frankfurt/M., 1995. Ilyen törekvések fényében nem meglepő, ha egyesek azt hangoztatják Nyugaton, hogy az NDK-

ban alapján véve egyáltalán semmilyen művészet nem volt. Mivel azonban az NDK másfelől különösen büszke volt művészi és kulturális teljesítményeire, és ez a büszkeség jelenleg is sok értelmiségi tudatának alapvető elemét jelenti az új szövetségi államokban, nem lehet eléggé túlértékelnünk az ilyen kijelentések provokatív jellegét.

- ³⁶ Bourdieu, i.m., 1982.; uő.: *Eine illegitime Kunst. Die sozialen Gebrauchsweisen der Photographie*, Frankfurt/M., 1981.
- ³⁷ Thompson, Michael: *Theorie des Abfalls. Über die Schaffung und Vernichtung von Werten*, Stuttgart 1981.
- ³⁸ Vö. Vattimo, Gianni: *Die transparente Gesellschaft*, Wien 1992.
- ³⁹ Groys, Boris: *Gesamtkunstwerk Stalin. Die gesplattene Kultur in der Sowjetunion*, München 1988.
- ⁴⁰ In: Günter Gaus, i.m., 1993.
- ⁴¹ Egészében véve azt mondhatjuk, hogy Schiller inkább a forradalmi felfordulások ellenszereként fogalmazta meg a kultúrállam eszméjét a „Levelek az ember esztétikai neveléséről” c. művében [in: Vajda György Mihály (szerk.): *Friedrich Schiller válogatott esztétikai írásai*, Budapest: Magyar Helikon, 1960, 167-277., ford. Szemere Samu]. Bizton megállapíthatjuk azonban, hogy ma illúzióknak számítanak azok a nevelési és morális jobbítási szándékok, melyeket Schiller e „levelekben” kibontott, s amelyekre még a nyugatnémet kultúrpolitika is szívesen hivatkozott. Vö. ehhez: Disselbeck, Klaus: *Geschmack und Kunst: Eine systemtheoretische Untersuchung zu Schillers Briefen „Über die ästhetische Erziehung des Menschen”*, Opladen 1987. A hivatkozást ld. Luhmann, Niklas: *Die Kunst der Gesellschaft*, Frankfurt, 1995.
- ⁴² Ld. Günter Gaus beszélgetését Thomas Langhoff-fal, in: Günter Gaus, i.m., 1993.
- ⁴³ A műkereskedelem „kufárkodásként” való effajta morális elítélésével találkozunk pl. Lothar Kühnénél, vö: Kühne, Lothar: *Gegenstand und Raum*, Dresden, 1992.
- ⁴⁴ Voegelin, Erich: *Die neue Wissenschaft von der Politik*, Freiburg/München, 1991.; uő.: *Die politischen Religionen*, München, 1993.; uő.: *Das Volk Gottes*, München, 1994.
- ⁴⁵ Ld. ehhez a számtalan utalást azokban az interjúkban, melyeket Gaus az NDK vezető személyiségeivel, pl. Gottfried Fock-kal készített. In: Günter Gaus, i.m., 1991., i.m., 1993.
- ⁴⁶ Vö. pl. Deut. 7.25., Péld. 29.6., 1Tim 6.9., 2Tim. 2.26 – a ford.
- ⁴⁷ Wiese, Benno v.: *Die Deutsche Tragödie von Lessing bis Hebbel. Tragödie und Theodizee. Tragödie und Nihilismus*, Hamburg, 1958.
- ⁴⁸ Weidenfeld, Werner: *Deutschland nach der Vereinigung: Vom Modernisierungsschock zur inneren Einheit*, in uő. (szerk.): *Deutschland. Eine Nation – doppelte Geschichte*, Köln, 1993, 13-28.
- ⁴⁹ „Tragikomikus farce”-ként jellemzi említett, 1996-ban megjelent művében Benjamin Henrichs a Heiner Müller kései munkásságában megjelenő jövőképet.

Az, hogy a „kultúra”, mint ami valamely társadalom őszinte, s kétséges esetben tragikus „lényegiségét” fejezi ki, morális fölényben van az „ironikus” civilizációval szemben, mindenekelőtt a XIX. századi német öntudatot határozza meg, s hatásai mélyen átnyúlnak a XX. századba is, vö. pl. Mann, Thomas: *Egy apolitikus ember elmékedései*, Budapest: Magyar Helikon, 2000, ford. Györffy Miklós [*Betrachtungen eines Unpolitischen*, Frankfurt/M., 1995 (1918¹)], hogy a német kultúra – nyugati civilizáció ellentétnek csak egy „klasszikusát” említjük meg. A német polgárság e kultúrafogalmának kritikájához, vö.: Bollenbeck, Georg: *Bildung und Kultur. Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmusters*, Frankfurt/M./Leipzig, 1994; a Mann-testvérek politikafelfogásának kritikájához vö. pl. Fest, Joachim: *Die unwissenden Magier. Über Thomas und Heinrich Mann*, Berlin, 1995.

⁵⁰ Gerhard Schulze, i.m., 1992.